

Станіслав Бондар

БОНДАР Станіслав Васильович — кандидат філософських наук, докторант відділу історії філософії України Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України. Сфера наукових інтересів — релігійно-філософська думка України XI-XIV ст.

ЯКИЙ ЗМІСТ ВКЛАДАЛИ РУСЬКІ МИСЛИТЕЛІ В ПОНЯТТЯ ІСТОРІЯ?

У 1848 р. побачила світ VI частина «Истории русской философии» архімандрита Гавриїла, яка стала першою працею, присвяченою історії руської філософії. У цій праці на підставі аналізу «Повісті врем'яних літ», «Послання про піст» митрополита Никифора, «Повчання» Володимира Мономаха, «Моління» Даниїла Заточника автор полемізує з тими, хто ставив під сумнів саме існування філософії в Давній Русі і наводить цікаві спостереження культурно-історичного плану. Але вже у ХХ ст. інший історик руської філософії В.В. Зеньковський публічно започатковує нову традицію в підході до проблеми часу виникнення руської філософії. Він стверджує, що «самостійну творчість в області філософії... ми знаходимо в Росії лише у другій половині ХVІІІ ст.». Відтоді триває полеміка між численними прибічниками високої оцінки руської філософської творчості, початок якої відносять до ХІ ст. та адептами західноєвропейської методології, котрі відсувають «точку відліку» початку самостійної філософської думки Русі у ХVІІ-ХVІІІ ст.

Паралельно тривала полеміка щодо більш локального питання — визначення самотності чи вторинності давньоруської історичної думки. Наукові розвідки видатних істориків, філологів, та археографів В. Татищева, О. Шахматова, М. Максимовича, М. Погодина, І. Срезневського, В. Істріна, М. Приселкова, А. Попова, М. Нікольського, М. Тихомирова, М. Каргера, В. Мавродіна, Л. Черепніна, Д. Ліхачова, О. Творогова, Л. Черепніна, А. Насонова, І. Забеліна, Б. Рибаківа, Н. Мещерського, А. Седельнікова, А. Кузьміна створили фундаментальну наукову базу, спираючись на яку, можна вивчати й історико-філософський та філософсько-історичний зміст давньоруських літописів і хронографів.

У світлі сказаного вище привертає увагу те, що жоден з перерахованих дослідників не ставить під сумнів наявність історіографії й історичної думки у Давній Русі, зародження якої відносять за багато століть до ІХ ст., а її писемну фіксацію до ІХ-ХІ ст. [1, с.53]. Коли йдеться про початок писемної фіксації історичних подій в українській культурно-духовній традиції, слід обов'язково взяти до уваги історико-культурні записи Кам'яної Могили [2] й літописний текст «Велесової книги» [3].

З метою унаочнення оцінок давньоруської історичної творчості, наведемо кілька характерних висловлювань науковців. «Українське літописання почалося в Києві в перших десятиліттях ХІ віку. Багатством змісту, широтою історичної думки й погляду, критицизмом у відношенні до своїх джерел, а також високими художніми прикметами викладу, українські літописи займають визначне місце серед аналогічних пам'яток цілої європейської літератури й історіографії спеціально» [4, с.6-7]. Про свободу давньоруської історіографії від «візантійського шаблону» та про те, що така дисципліна як історія, певно, не викладалася в системі, але черпалася з візантійських підручників, пише М. Грушевський [5, с.490; 458-459]. «Давньоруські літописи — одне з найвизначніших і найяскравіших явищ в історії світової культури. Глибина філософської думки, широта охоплення матеріалу поєднується тут з довершеністю літературної форми та яскравою емоційністю викладу», — писав М. Браїчевський [1, с.44]. «У ХІ-ХІІ століттях жило історичне ставлення не лише до подій минулого, але й до подій сучасності. І це історичне ставлення не було надбанням одних літописців. Можна сміливо сказати, що вся діяльність руських князів і воїнів проходила в обстановці суспільних й історичних відповідей на неї сучасників і нащадків», — констатує

Д. Ліхачов [6, с.60]. Він говорить також про існування історичного знання у Давній Русі та наявність у літописців своєї філософії історії [6, с.78]. Інший учений О. Шапіро відзначає, що у «Повісті врем'яних літ», зокрема, вирішується «одне з найважчих питань середньовічної ідеології — про співвідношення провіденціоналізму й свободи волі» [7, с.50]. Сучасний історик філософії В. Мільков стверджує: «Внесок давньоруських мислителів у розвиток християнської історіософії виходить далеко за межі прямого копіювання перекладних ідей» [8, с.145]. Знаний дослідник давньоруської філософської спадщини В. Горський один з розділів своєї монографії назвав ««Откуда есть пошла руская земля». Образ історії» [9, с.138-162]. Про літописця Нестора як про «історіософа, який дає морально акцентоване пояснення ходу світової і вітчизняної історії», пише відомий історик філософії М. Громов [10, с.454]. Наявність у літописців Никона й Нестора власної історіографічної концепції засвідчує знаний історик давньоруської літератури О. Творогов [11, с.339].

Наведених прикладів більш ніж достатньо, щоб упевнитися в наявності історичної літератури, історичної свідомості, історичної рефлексії, філософії історії в давньоруській філософській культурі XI-XIV ст. Однак, існувало й інше бачення цього питання. У російській історіографії, починаючи від XVIII ст. — часу, коли власне розпочались предметні дослідження вітчизняних літописів — такі «визначні» російські історіографи, члени Російської академії наук, як Байєр, Міллер, Шлецер під маскою критики давньоруських джерел, започаткували кампанію по їх дискредитації, оголосили їх вторинними й запозиченими. Світові шедеври — «Руська правда», «Слово» Володимира Мономаха», «Слово о полку Ігоревім» та багато інших визнавались ними фальсифікатами. Здавалося б, що цей «скептичний напрям» в історіографії завдяки працям М. Ломоносова, В. Татищева та кількох нових поколінь неупереджених дослідників сьогодні канув у забуття. Проте, виявляється ні. У XXI ст., за високого рівня досягнень археографічної й історичної науки, украй дивною й незрозумілою виглядає позиція українського історика А. Мельника, продемонстрована ним у статті «Погляди на історію та її закони в українській філософії XI-XVI ст.» [12, с.120-132]. Залишимо осторонь висновки цього автора стосовно розуміння законів історії в давньоруській філософії, оскільки це питання потребує окремого й предметного критичного розгляду. Обговоримо лише один базовий екзотичний постулат, присутній у цій розвідці. Перепрошуючи читача за досить розлогі цитати, без демонстрації яких не буде зрозумілою засадничий принцип цілої концепції А. Мельника, наведемо два характерні виписи: «Аналіз сучасної суспільно-історичної літератури свідчить, що якраз тема законів історії, як і поняття «історія», в ній в основному припускаються зрозумілими і загальновідомими. Насправді ж тут має місце не загальновідоме, а суттєва філософсько-методологічна проблема. Насамперед, це проблема символіко-понятійна. Адже «історія» — це термін грецької (і латинської) мови, який по суті, не зустрічається у тих давньоукраїнських (давньоруських) творах, котрі нині прийнято вважати «історичними джерелами» (підкреслено нами — С.Б.). Отже, якщо взяти термінологічний аспект, то постає питання: яким чином «не історичні» твори стали «історичними», тобто набули в Україні грекомовне термінологічне обрамлення. Крім того, якщо припустити, що історія має закони, керуючись якими можна «будувати суспільство», то на підставі посилання на «давню історію» можна ставити й питання про те, яке було знання законів історії у наших предків, зокрема у добу Київської Русі і після неї» [12, с.121-122]. Далі, означивши методологічну основу власного дослідження, автор статті стверджує такі «аксіоми»: «Перше, що варто в даному разі констатувати, — це відсутність терміна «історія» у киеворуську добу української філософської думки (підкреслено нами — С.Б.). Даним терміном, як відомо, греки називали оповідь будь-якого змісту історії. Історії в цьому смислі писали не тільки Геродот і Фукидід, але й інші автори, в тому числі математики і поети всього греко-римського світу. Тільки через декілька століть твір стоїка Евкліда «Історія начал»*, наприклад, був перекладений на російську мову під назвою «Начала геометрії», а книга, скажемо, «Історія начал» Орігена** була перекладена російською мовою під назвою «О началах». Тобто російські автори уникали використання терміну «історія» для означення вчення про математичні й

філософські начала.

Таку ж картину спостерігаємо і в Україні киеворуської доби. Всі роботи, котрі пізніше були означені як «історичні» або «джерела історії», в XI і наступних століттях називалися переважно «літописами». Вони відрізняються від джерел іншого типу — різних «слів», «повчань», «правд» («Руська правда» Ярослава Мудрого і Володимира Мономаха)*** та «Изборників»**** («Изборник Святослава»). Зрозуміло, що про існування «історії» як суми оповідей про дійсне й вигадане, котра має ще й свої особливі закони, у добу Київської Русі мова не йшла. Літописи ставили за мету фіксувати й коментувати важливі події, пов'язані з рішеннями та діяльністю князівської влади, вторгненнями чужинців або винятковими стихійними і природними явищами. Отже, це був не пошук «законів історії», а калейдоскоп описів, між якими розташовувалися інформаційні урвища. Такі урвища до цього часу заповнюють або вигадки, або залишаються ніяк не заповнені. Питання про регулярність, повторюваність і пропорційність, з якими філософська думка з кінця XVIII ст. пов'язувала особливості змісту «закону історії», перед укладачами літописів не стояло» (підкреслено нами — С.Б.) [12, с.123].

Таким чином, А. Мельник будує свою концепцію змісту «закону історії» в XI ст. на уявленні про відсутність «існування історії як суми оповідей про дійсне і вигадане». Він висновує це на підставі твердження про те, що сам «термін грецької (і латинської) мови «історія», по суті, не трапляється у тих давньоукраїнських (давньоруських) творах, котрі нині прийнято вважати «історичними джерелами» та констатації факту про «відсутність терміна «історія» в киеворуську добу української філософської думки». Іншими словами, він, ігноруючи вже досить непогано вивчену й висвітлену специфіку (символізм, синкретизм, телеологічність, провіденціалізм, есхатологізм, етикетність, мінімізація авторського начала тощо) ранньосередньовічного християнського світобачення та аксіоматичні в історико-гуманітарних дослідженнях принципи історизму й об'єктивності, що слугують надійним гарантом обґрунтованості, доказовості й актуальності історичного й філософського пошуку, відмовляє давньоруським книжникам у праві на своє, відповідне тогочасному рівню наукових знань, іменування власних творів, на власні концепти їх змісту й структури, відмовляє у прерогативі, відповідно до власного світобачення, інтерпретувати закони історії. На щастя, літописці не відчували остраху перед сучасними оцінювачами їх творинь. Мисленикам важко було уявити, що через 1000 років їх поблажливо звинуватять у недолугості й непрофесійності, у таких антиісторичних огріхах, як от: незнання того, що для давніх греків історія була «сумою оповідей про дійсне і вигадане, котра має ще й свої особливі закони»; що праці їх — це «емпірико-описова констатація і коментування фактів»; що їх «закони опису (історії) збігалися з правилами правопису»; що у їх викладі «порядок подій викладався «від створення світу», а самі події «траплялися несподівано». А головне те, що вони були адептами «фатально-провіденційного погляду, який допускає лише припущення про реалізацію в житті людей і довкіллі одного і того ж невідомого плану» [12, с.123]. Звідси й песимістичні висновки (вироки), винесені А. Мельником щодо руської інтелектуально-духовної еліти, багато в чому — як це доведено не лише вітчизняною історіографією — вищої за західноєвропейську.

Щоби упевнитись в істинності цих категоричних присудів, продемонстрованих А. Мельником, варто просто взяти в руки першоджерела, звернутися до даних палеолінгвістики, віднайти етимологію терміну ключового терміну — «історія». Далі — розгорнути словники давньогрецької і давньоруської мов, де наведені приклади його вживання, прослідкувати його семантичний рух у попередній і в наступний за давньоруським періоди.

Спробуємо простежити семантичний рух терміну «історія» від його виникнення до використання у Давній Русі. У давньогрецькій мові термін «**історіа**» мав наступні значення: 1) 'розпитування' 'розпити'; 2) 'дослідження' 'вишукування'; 3) 'відомості' 'дані (отримані від інших)'; 4) 'знання', 'наука'; 5) 'розповідь про минулі події', 'історичне повіствування', 'історія' [13, с.839]. «Етимологічний словник української мови» подає таке його походження:

«історія — <...> стсл. **историчьскъ**; — через церковнослов'янське посередництво запозичено у давньоруську мову з грецької; гр. **ἱστορία** «розпитування; дослідження; відомості; знання, наука; розповідь про минуле, історія», пов'язане з **ἵδαί, σδαί** «знаю», спорідненим з **εἶδον** «бачу», **ἰδεῖν** «бачити», лат. **videj** «бачу», псл. **Viděti** «бачити», укр. [видіти] [14, с.320]. Інші словники доповнюють цю етимологію: «**История**. Запозичено з грецьк. мов., можливо, за посередництвом старослов'янської. Грецьк. **Historia** — «дослідження» [15, с.134]; «**ИСТОРИЯ** — «дійсність у процесі розвитку», «наука про розвиток людського суспільства». Як науковий термін використовується в багатьох мовах, в російську мову це слово потрапило в XVII ст. через нім. з лат. (в др.-рус. мові відмічалось слово *історія* у значенні «повість, оповідання», запозичене безпосередньо з грецьк.). Лат. **historia** «історія» походить від грецьк. **istoria** «історія, повіствування», первісно «дослідження, прознавання». Воно споріднене з дієсловом **istoreō** «намагаюсь прознати» (пор. грецьк. **istōr** «знавець, свідок»), згодом **історія** — «повіствування про те, про що дізнався» > «оповідь про події минулого» > «сукупність фактів минулого» > «послідовний хід розвитку чогось», «наука, що вивчає хід розвитку людського суспільства» [16, с.162]; «**История**, при Петрі I; див. Смірнов. (примітка редактора — «Не зовсім так: Н. Смірнов зазначає, що слова «історик» й «історія» були відомі на Русі ще до Петра I»). Можл. через нім. **Historie** (з XIII ст.) з лат. **historia** від грецьк. **ἱστορία**. Замість стар. **гистория** (див.). [Віднес («Scando-Slavica», 3, 1957, стор. 137 і далі) наводить приклади набагато більш раннього використання форми *історія*: Памва Беринда, вид. 1653 р.; **Исторія** про війну Іудейську, XVI ст. ...]» [17, с.143].

Полишаючи без коментарів і узагальнень наведені етимології, які читач може зробити без нашої допомоги, звернемося до словників давньоруської мови*****. «**ИСТОРИЯ** — **ЯуфпсЯб**, **historia** — Хочу же вы и от **історія** поведати (**йуфпсЯб**) {Златоструй, XII ст.}.***** **Есть** убо и от сея **історія** извєсто увєдєти ширину земля (**ѣк фбѣфзт фЮт ЯуфпсЯбт**) {«Християнська топографія» Козьми Індікоплова, XII ст.} [18, Стб.1151]; «**ИСТОРИЯ**. 1. *Писемне або усне повіствування; історія*: Костянтин великий. Първыи в кр(с)ьянєх ц(с)рь. Имяше некогда рать. яко же неции глаголять. **історіи** писателі. в риме на магнетия. прєже пріятия цр(с)твія {Пролог, XIII ст., 16 в}; Авимелєх наре(ч)єся в писании обще єже ц(с)рское имя, Ахоус же **історією** глаголеться (**фЮт ЯуфпсЯбт**) {Хроніка Георгія Амартола XII-XIII ст., 83 а}; се аз введу злая на тя от дому твоего и прочая, елико бо не успешну скорби и напасти и печали, и от тоя **історія** научаемь(с) (**Ѧк... фЮт ЯуфпсЯбт**) {Хроніка Георгія Амартола XII-XIII ст., 87 а}; яко мраморы красными и различными церкви украшена, являеть пакы **історія** (**Ю ЯуфпсЯб**) {Хроніка Георгія Амартола XII-XIII ст., 90 г}; Нь приими рукама книги прочти **історію** всю приим {Пандекти Никона Черногорця, XIV ст., 8 в}; то же и **історія** глаголеть {Григорія Богослова 16 слів з тлумаченням Микити Іраклійського, XIV ст., 85 в}; Римская **історія**. Ничтоже не приводит ни на лучшее <ни на поущее> вои или которую ину силу, якоже нрав воеводьскыи (**тЮт... ЯуфпсЯбт**) {Бджола, XII ст., 33 зв.}; аще хочєши же добре увєдєти. силу книг. а послушаи. от бытия **історія**. и богоухновєных пророк повєсти скажем ти {Палея тлумачна, 1406 р., 48 а}. 2. *Оповідь*: Некому много **історьє** пред ними молвіщю и въпросивъшю, аще дивныи <и> суть **історьи** си (**дйзгЮмбуй**) {Бджола, XII ст., 97 зв.} [19, с.176-177].

Що є в інших джерелах? «Християнська Топографія» Кузьми Індікоплова, найдавніший список якої відносять до кінця XII — початку XIII ст., містить таку цитату: «Идеже храм създан бе творяху, едино же есть увєдєти о семь; от Даніловы **історія** [20, с.138]. Тут також наявна пряма апеляція до відомого церковно-історичного джерела: «Тємьже Памфиловъ в церковнеи своєи **істори** глаголет, яко в Єфесе два гроба еста, един Іоана Єуагелиста, а другии иного Іоана провитера...» [20, с.229]. Перекладена в XI-XII ст. «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія після покликання на абсолютно авторитетне Святе Письмо посилається й на історичне передання: «Аще бо бы лзе и ино что беззаконное дело замыслити, его же ни человекьскыи род сътворити от бытия и доселе, ни писаниа показаша, ни **історія** предаша {Історія іудейської війни, XI-XII, II, 20} [21, с.331].

У лексичному складі давньоруської мови також фіксується слово «*историца*», що має значення ‘історія’. «Обаче *историцею* (в іншому списку — історію) помниши, яко дань даяху Давидову вся Иудейская страна (фЮт ЯуфпсЯбт) {Хроніка Георгія Амартола, XIII-XIV ст., 126 б-в} [21, с.176]. Давньоруська мова знала також термін «*историчьскыи*», значення якого було ‘приналежний історії’ [21, с.176]. Наведемо його в контексті: «Все человеци... живутъ малу часть от всего века... а иже доброугодием приискаша славу, те(м) дела по всему веку въспоминаются и словуть боже(с)твенными *историчьскыи* усты (тЮт ЯуфпсЯбт) [22, л.5 зв.-6].

Гарні й приязні слова, як про власне істориків, так і про носіїв народної історичної пам’яті виголошує філософ і письменник XII ст. Кирило Туровський: «Яко же *историци* и ветия, рекше летописьци и песнотворци, прикланяють своя слухи и бывшая между цесари рати и въпльчения, да украсятъ словесы и възвеличатъ мужьствовавъшая крепко по своемъ цесари и не давъших в брани плещю врагом, и тех славяще похвалами венчаютъ, колми паче нам лепо есть и хвалу к хвале приложити храбром и великым воеводам Божиам, крепко подвизавъшимся по Сыне Божии, своемъ цесари, и Господе нашемъ Иусе Христе» [23, с.366-367]. Як бачимо, тут термін «историци» тотожний терміну — «летописьци», а термін «ветия» — терміну «песнотворци». Водночас, Туровський виділяє два типи виразників історичного знання: 1) історики = літописці; 2) вігії (‘оратор, трибун’; ‘учений, мудрець, філософ’) = піснетворці (‘творці і виконавці пісень’).

Якою ж була подальша доля терміну «історія»? Вже у XVII ст. рукописний словник «Синоніми словенороські» повідомляє: «Исторія — сказаніє, повесть» [24, с.120]. «Лексикон словенороський» Памви Беринди початку XVII ст. так тлумачить термін «історія»: «Исторія: Сведок всех веков, або ден, правдивое выписание прошлых речый» [25, с.213]. «Азбуковник» XVI ст. демонструє прагнення визначити різницю значень двох грецьких слів «(уфпсЯб)» і «(чспнпгсЪцпт)» й тим самим домогтися точності їх перекладу: «История — книга содержащая в себе иже в древних временах бывших деянии исповедание, подобно хронографу, кроме летнаго числа времени; хронограф бо наричется, понеже не токмо деяния бывшая в древних родех поведует, но и числа лет тех времен в себе объявляет, еже в кое от Адама лето бысть вещь та и та; история ж не тако, но точию в древних родех бывшая поведает, лет же, еже в кое число лета сего, не содержит; тем же разумно от сего всем да будет, яко ино есть летописецъ і ино история, аще и нарицают нецыи или пишут историю летописцем, но неведением, аще и мало их посреднее, но убо ес, якож се, еже ино закон ино заповедь, или паки ино дух і ино душа, і паки ино дела і ино деяния, якож о сем в писании обретається» [26, с.196]. «Словник» XVI ст. подає лише одне значення: «Историк — повестник» [27, с.284].

Далі розглянемо термін, яким розпочинається «Іпатієвський літопис» — «повесть». Власне саме слово «повесть» походить від праслов’янського **povedŭ* ‘повідомлення, сказання’. Праславянське **povedŭ* утворено з суфіксом *тъ* (як *вість*) від дієслова **povedti* ‘зробити так, щоби знали’, ‘розповісти’ (пор. *поведать*, укр. *повідати* ‘розповісти, повідомити’, похідне від дієслова **vedeti* > *ведети* ‘знати’ [16, с.309]. З приводу цього терміну відомий дослідник «Повісті врем’яних літ» А. Львов пише: «Повість врем’яних літ» за Лаврентієвським списком починається так: Се повесть времяных лет. откуда есть пошла руская земля... Се начнем повесть сию (Л. 1 зв.). В Іпатієвському літописі спочатку перераховуються імена київських князів, лише на листі 3 написано: Повесть временных лет, черноризца Федосьева монастыря Печерскаго. откуда есть пошла Руская земля стала есть... се начнем повесть сию (Іп. 3.). Нас цікавить тут слово *повесть*, використане у значенні ‘розповідь, сказання, повісткування’. У цьому ж значенні слово *повесть* фіксується Л. I, 1-2: **понеже убо. мьнози начя ся чинити повесть о известованых в нас вештех. екоже предаша нам бывъшии искони... самовидьци і слугы словесе** {Маріїнське четвероевангеліє; Зографське євангеліє; Ассеманське євангеліє та ін.}, причому словом *повесть* передано грецьк. *διЮгзуйт* ‘повісткування’. В {Euchologium sinaiticum} цим же словом передано грецьк. *ырндЮкбй* ‘наставляння, повчання’, пор. **исповеданніє. тайны**

сердцю. екоже божия повести съказают (л. 99а, 19-11). У Супральському рукописі слово **повесть** використано 10 разів, з них 7 разів ним передано грецьк. **ЯуфпсЯб** і 3 рази **дйЮгзмб**, пор.: **слыша словесы дсания и повести** (Супр. 343, 8-9), **рсьбойт кбЯ ЯуфпсЯб**; **сьпрьва повести насыштение съворю** (Супр. 278, 27-28), **'ек рсппймЯицн чьспн фю дйзгЮбфй 'емрпйЮуц**. У пам'ятках церк.-слав. писемності слово **повесть** зафіксовано в різних значеннях. За своїм утворенням **повесть** має бути віддієслівним іменем від **поведати** або **поведеши**: ***повѣ-ть > повесть**. Не виключено, що в наведених вище з Пов. вр. л. цитатах слово **повесть** у своєму значенні книжне. Але, тим не менш, не можна стверджувати, що в східнослов'янській не було цього слова, тому що у пам'ятках давньоруської писемності воно функціонує в інших значеннях, наприклад: присла владыку Митрофана с всеми добрыми **повестьми** {Новгородський І літопис. Л. 93 зв.}, тобто 'звістками'» [28, с.329-330].

Власне, у давньоруській мові (як це ми простежили вище) слово «повесть» є аналогом (калькою) грецького «історія». Наведемо ще кілька прикладів його еквівалентного вживання: «блаженаго епифания...**повесть** в скорє написаных ересь всєх. (**дйЮгзуйт**) {Кормча Єфремівська, XII ст., 249 а}; «подобает же... в кощюн место преславных делес **повести** сказывати (**фЮт ЯуфпсЯбт**) {Пандекти Никона Черногорця, XIV ст., 16 в}. Звернемо також увагу на слово «повестуемыи», «повестоватися» та «повестописьць». «**ПОВЕСТУЕМЫИ** — 'повісткування': «Что ли толико на поч(с)ть есть тебе. аще и не да(м) басни быти **повестуемому**. (**фь Яуфпсазеннн**) {Григорія Богослова 16 слів з тлумаченнями Никити Іраклійського, XIV ст., 144 г.}; **ПОВЕСТОВАТИСЯ** — 'оповідатися, повістуватися' — река възвратитися. сьлньце постоить. луна удержиться. забрала расыплю(т)ся... и ино елико в си(х). и сь сими **повестується**. но да не продолжаю словесе (**йуфьсзфбй**) {Григорія Богослова 16 слів з тлумаченнями Никити Іраклійського, XIV ст., 96б}; **ПОВЕСТОПИСЬЦЬ** — 'повістователь — той, хто викладає писемно якісь події, діяння': си блаженаго Петра к скитенину **повестописьца**. написану обретохом учащу нас {Збірник слов і повчань, в тому числі апокрифічних, XII-XIII ст., 192 зв} [29, с.480-481].

Цікавою є також семантика слова «повістити»: «Повестити — 'пізнати, вивчити' — Володимер же бе разумея приятъче и темно слово, и **повестив** со єископом много от книг, зане бысть книжник велик и фило<со>ф {Патіївський літопис, 913}. Слово «повестный» мало серед інших значення 'те, що відноситься до передання, історії' — Се инє в **повестных** образєх предано (**єн ЯуфпсЯбт еЯдей рбсбдпхЭнфб**) {Шестиднев Іоана, екзарха Болгарського, XII ст., I, 306 }. Слово «повествописатель» мало єдине значення 'історик, історіограф' — Си же исповедаша премурии... и по сих Ардатос **повествописатель** (**ь Яуфсйпгсбьцпт**) {Хроніка Іоана Малали, XIII ст., VI, 9}, а слово «повестописец» також мало значення 'письменник; історик, історіограф' — Си блаженаго Петра к скитенину **повестописьца** написану обретохом учащу нас {Збірник Троїцький, XIII ст.,} [30, с.153-154]. Ще один приклад знаходимо у словнику І. Срезневського: «Яко же быти и Саулу в пророцех, по прьвєи **повести** и притьчи (**йуфпсЯб**) {XIII слів Григорія Назіанзіна, XI ст., 168} [31, Стб.1009]. Неспростовним підтвердженням того, що поруч з перекладом грецького терміну «**ЯуфпсЯб**» калькою «історія» у Давній Русі переважно вживався термін «повесть» є наступний приклад з «Алфавіта» XVII ст.: «Геником логофет — бывших родов **повестем** сложитель, или родословию сложитель»; «Историк — повестник» {100}» [30, с.153-154].

Близький до термінів «історія» та «повість» термін «літописанье». Він походить від слова «літо» у значеннях 'час; період часу'; 'рік'. Саме це слово мало значення — 'літопис, порічний запис історичних подій': Глаголеть Георгии в **літописаньи** {Літопис Лаврентіївський, 1377 р., 5 зв}; приходиша Русь на Царьгород. яко пишется в **літописаньи** Гречьстемь {Літопис Лаврентіївський. 1377 р. — 6 зв.} [19, с.462]. Термін «літописць» мав значення 'літописець, хронограф'; 'літопис', 'порічний запис історичних подій'; 'система літочислення': Се бо и божествное являя писание днь господнь, акы тысящти лет, яже и Клим... и Тимофеи, боголюбивьи **літописьци** положиша {Ізборник Святослава 1073 р., 250}; **Лет(о)писеч** руский с Богомь починаемь {Патіївський літопис, 2}; чтоб патриарх велел кому из своих архимандритов с ним старцем Арсением посидеть и поговорить о **літописце**, что

лета в руских книгах не сходяться з греческими от Христова Рожества {Арс. Сух. Прен., 1650 р., 336} [32, с.219-220]. Як видно з давньоруських джерел, літописи орієнтовані на хронологію, на темпорально-подієве висвітлення історичних фактів.

«Літописом, — пише А. Кайєв, — за суто зовнішніми ознаками (писання за літами), називається порічний запис історичних подій, виклад у якому ведеться лише за зовнішньою, хронологічною послідовністю. Але таке визначення недостатнє. «Літопис, — А. Кайєв цитує академіка Б. Грекова, — це один з найбільш яскравих показників висоти давньоруської культури». Далі він відзначає: «Це не просто порічний запис подій, як часто доводиться чути і читати, це закінчена, систематизована праця з історії руського народу і тих неруських народів, котрі разом з руським народом були об'єднані в одну Київську руську державу». Руські літописи — це в найвищому ступені оригінальні пам'ятки світської оповідально-історичної літератури. Думка про те, що літопис наш виник як наслідування візантійським або західноєвропейським хронографам, що довгий час панувала в історії літератури, нині наукою відкинута. Руські літописи пов'язані з усним народним переказом, спираються на свідчення сучасників, включають до свого складу твори різноманітних жанрів; виклад в них одушевлений патріотичною ідеєю єдності Русі. Значущість змісту, правдивість і різнобічність у висвітленні фактів, зв'язність оповідання — такі головні чесноти руських літописів як історичного джерела», — висновує О.А. Кайєв [33, с.272-273; 286].

Слід навести також результат студій «Повісті визначним медієвістом М. Тихомировим: «Історіографія Київської Русі посідає почесне місце в скарбниці світової історичної літератури. Значення її ще більше підсилюється тою обставиною, що руські історичні твори X-XI ст. склалися рідною мовою на відміну від латинської історіографії Західної Європи й арабомовної історіографії Середньої Азії, доступної лише для небагатьох осіб, що володіли латинською й арабською мовами» [34, с.60].

Як констатує відомий дослідник давньоруської літератури І. Єрьомін, «серед жанрів давньоруської літератури літопис посідає центральне місце. Розвивався цей жанр упродовж восьми віків. Жодна європейська література не володіла такою кількістю літописів». Щодо соціально-політичної ангажованості літописців дослідник вважає, що якщо навіть вони склали свій літопис за дорученням того чи іншого князя, то зовсім незавжди сліпо підкорялися свему «замовнику» й нерідко виявляли незалежність думки, відображаючи точку зору широких народних мас на ті чи інші події, часто-густо піддавали критиці дії і вчинки князів. Один з літописців просив читача не ображатися на нього за те, що він, критикуючи заходи московського князя Василя Дмитровича, написав щось «несладостное» і «неуласканое». За його словами, писати потрібно правду навіть у тому випадку, якщо вона «нелепо кому видиться». На доказ своєї думки, як на високий приклад того, як треба писати літопис, автор цієї заяви посилається на «Повість врем'яних літ» та на її укладача «великаго Селивестра Выдобыжскаго», який завжди писав «вся добраа и недобраа», «не украшая пишущаго» (тобто історичної дійсності) [35, с.36-37].

Серед інших важливих спостережень І. Єрьоміна є те, що в Русі літопис був основним джерелом відомостей про минуле цієї землі. Вийшовши з монастирської келії, де писався, дуже швидко він ставав вагомим історико-політичним документом, яким користувались для довідок, для вирішення того чи іншого спірного політичного питання поточної сучасності. Зміст літопису, — продовжує автор, — історія Руської землі, переважно політична. Писався він з метою залишити нащадкам спомин про минуле, розповісти про те, що було, про історичні події свого часу. Літопис не лише документ, але й книга, що переслідує морально-політичне завдання: показати на прикладах, як потрібно і як не потрібно чинити. Звичайно, літописець творив свій літопис в надії, що той стане настільною книгою для сучасних йому правителів, що вони знайдуть у ньому необхідну моральну підтримку, скористаються історичними уроками та вважатимуть його підручником поведінки в практиці повсякденної державної діяльності. «У численних відступах літописець торкався іноді й питань загального, «філософського» характеру — про добро і зло, їх походження. Для нього, мораліста, ця тенденція — звести до етики всю «філософію історії» — природна,

закономірна». Підсумовуючи розуміння літописцями природи добра і зла в історії, роль Бога в ній, дослідник висновує: «Людина — суб'єкт й об'єкт історичного процесу. У ній і кінцева ціль історичного процесу. Історичний процес — вияв божественної волі. Це типово середньовічна концепція. Характер викладу історичних подій у «Повісті врем'яних літ» свідчить про те, що «філософські» фрагменти літописця — не механічний доважок до повісткування: вони дійсно відбивають його світорозуміння» [35, с.42-43;47].

З приводу морально-повчального характеру літописних текстів інший науковець В. Кусков пише: «Літописець виступає в ролі проповідника-учителя: історія — це наочний приклад «нинішнім князям», повчальний приклад сучасникам. Від античних авторів через Візантію ним був успадкований принцип істориків, сформульований Цицероном: «Historia est magistra vitae» — «Історія — учителька життя» [36, с.64].

Принцип наукової об'єктивності вимагає навести й інші оціночні судження щодо літописання у Давній Русі. Так, М. Грушевський вбачав «секрет краси й експресії нашого історичного письменства, що робить його чи не найціннішою частиною нашої старої писаної літератури — безпосередній, свіжий подих епохи, життя, що віє місцями з нього, як віде інде, завдяки його свободі від готових літературних схем і шаблонів, які тяжіли над літературою дидактичною і агіографічною. До нас... не перейшло, здається, ні одного твору... з властивої історіографії, з штучною, прагматичною композицією, з літературною риторикою, з промовама і характеристиками античної історіографії. Приходили головно всесвітні хроніки, механічно компільовані і настільки примітивно зроблені, що вони не могли дати «канона», взірця, під котрий мусили б підтягатись з своїми тубільними подіями і своєю домашньою історіографією наші списателі «временних літ». Що характеризує нашу стару історичну творчість, — пише він далі, — в її цілості, в нинішнім вигляді, в порівнянні з історичною традицією народів з сильнішою писаною літературою, се її колективність і анонімність. Ми зовсім не маємо історичних творів окремих і самостійних, а тільки те, що ввійшло в більші історичні збірники чи компіляції, здебільшого сильно проредаговані їх компіляторами» [37, с.99-100]. Якщо Б. Греков розглядав «Повість» як історичну пам'ятку, як шедевр руської культури [38, с.12-17], то Н. Рубінштейн бачив її як «механічне поєднання окремих частин» і відмовляв їй у значенні історичного твору [39, с.20-26].

Втім, повернемося до предмету нашої статті. В Іпатіївському списку, де Галицько-Волинський літопис уміщено слідом за Київським, є хронологічні приурочення, зроблені з помилками вже укладачем зводу або ж продовжувачем Волинського літопису і відсутні в початковому тексті. Укладач Галицького літопису підкреслює, що він мав на увазі не літописне, а хронографічне викладення фактів, тобто прагматичне, зумовлене зв'язком подій, а не хронологічними датами, яке він мав намір проставити після закінчення своєї праці, але не зробив цього. Отже, ще одним жанром історичної літератури були хронографи.

Слово «летописець» — калька з грецької. «ХРОНОГРАФ (гр. **χρσνσπγςβυππτ**) — 'літописець': Хронографу же нужна есть писати и вся бывшая, овогда же писати передняя, овогда же воступати в задняя {Іпатіївський літопис, під 6762 р.}; яко же древні хронографи глаголють, яко знаменіє несть на добро, но на зло присно являється {Псковський І літопис, під 6792 р.} [40, Стб.1407-1408]. Ще одним значенням цього слова є 'історичні сказання про долі світу, від створення його до пізніших часів' [41, с. 797].

Підсумовуючи засвідчені історичними документами факти використання у давньоруській мові терміну «історія» та його розуміння виразниками суспільно-політичної думки Русі, можна зробити такі очевидні висновки: 1) у лексичному складі давньоруської мови, безсумнівно, існував термін «історія»; 2) термін є запозиченим безпосередньо з текстів, написаних грецькою мовою; 3) у давньоруській лексиці термін побутує з XI ст. та фіксується у рукописах також у XII, XIII, XIV, XV ст.; 4) він має всі ті лексично-семантичні значення, котрі мав у мові грецькій та візантійській культурі IV-VIII ст.; 5) у давньоруській мові термін «історія» мав значення 'розпитування'; 'дослідження'; 'відомості'; 'знання', 'наука'; 'розповідь про минуле', 'історія'; 6) у лексиці давньоруської мови також функціонували терміни «историца», «историчьскыи», що мали аналогічну семантику; 7) у

давньоруській мові термін «история» був тотожний з термінами «літопись», «повесть», «хронограф»; 8) давньоруська історична думка дала світові найкращі й унікальні зразки історичного жанру, вона продемонструвала власну здатність до філософського осмислення світової й вітчизняної історії.

Закінчимо нашу статтю цілком справедливими й виношеними словами І. Данилевського: «пошук шляхів тлумачення літописних текстів навряд чи можна зарахувати до числа достатньо розроблених проблем. Однак зрозуміти літописні звістки не так просто, як це уявляється на перший погляд. З'ясування їхнього смислу не може бути просто зведене до простого перекладу на сучасну мову. ...Правильно витлумачити, що саме хотів сказати літописець, можна лише тоді, коли нам стануть зрозумілі його логіка, його ставлення до життя, його сприйняття історії, його способи відображення того, що відбувається» [42, с.78].

* Не зрозуміло, якого Евкліда має на увазі А.І. Мельник, а також звідки взяв він свої приклади. Давньогрецький математик Евклід (**ЕаклеЯдзт**) написав (близько 325 р. до н.е.) працю «Елементи» (Начала), а не «Історія начал» — перший, що дійшов до нас, теоретичний твір з математики. Підбиваючи підсумок трьохсотлітньому розвитку грецької математики, Евклід систематично виклав елементарну геометрію, алгебру квадратних рівнянь, загальну теорію відношень і пропорцій, елементарну теорію чисел, метод вибирання [Словарь Античности. — М., 1989. — С. 198]. У 1570 р. було здійснено її переклад англійською мовою, а її частковий переклад російською мовою у XVII ст. був зроблений, вірогідно, з англійського перекладу Евкліда [Начала Евклида, пер. с греч. — М. — Л., 1948-1950. — Т.1-3; Райнов Т. Наука в России XI — XVII веков. — М., Л., 1940. — С.284-287;]. Філософ Евклід (**ЕаклеЯдзт**) Мегарський був засновником мегарської, а не стоїтичної школи етики [Див.: Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. — М., 1979. — С.68; Історія філософії. Словник. — К., 2005. — С.135-136; Философская энциклопедия: В 5 т. — М., 1972. — Т.5. — С.531].

** Назва твору видатного християнського богослова і філософа Оригена, який створив перший досвід науково-систематичного викладу християнського віровчення, була «Про начала» (**ПесЯ Ёсун**) (лат. — De principiis), а не «Історія начал». Як зазначає О.А. Столяров, у назві свого трактату Ориген обіграє традиційну топіку античних «начал», перших принципів будь-якого дослідження світу [Столяров А.А. Патрология и патристика. — М., 2001. — С.95] Повний текст цієї книги дійшов до нас у латинських перекладах Ієроніма й Руфіна, і лише невеликі фрагменти збереглися в грецькому оригіналі. У книзі центральним є вчення про створення світу, та пояснюються першопричини буття у їх співвідношенні з біблійним вченням [Прот. Иоан Мейендорф. Введение в святоотеческое богословие. — Вильнюс-Москва., 1992. — С.99; Скворцов К. Философия отцов и учителей церкви (период апологетов). — Киев, 2003. — С.332; Ориген // ХРИСТИАНСТВО: Энциклопедический словарь: В 3 т. — М., 1995. — Т.2. — С.249]. Перший переклад цього твору Оригена російською мовою був здійснений 1899 р. [Творения Оригена, учителя Александрийского в русском переводе. Изд. Казанской Духовной Академии. — Вып.1. О началах (с введением и примечаниями. — Казань, 1899] Текстологічні спостереження щодо цього твору та тлумачення дослідниками назви твору див. у виданні — [Петров Н Сочинение Оригена «О началах». Историко-критический очерк // О началах. Сочинение Оригена учителя Александрийского (III в.) в русском переводе Н. Петрова. — Рига, 1936. — С.5-38].

*** Так звана «Руська Правда» (Правда Роськая, Правда Руськая) налічує кілька редакцій, стосовно авторства яких дослідники висловлюють різні версії. Лише до написання окремих її статей мав відношення Ярослав Мудрий. Щодо її візантійських джерел та долученості до її укладання князів Володимира Мономаха наукова дискусія триває [Российское законодательство X-XX веков. В девяти томах. Т.1. Законодательство Древней Руси. — М., 1984. — С.28-46].

**** Українською пишеться — Ізборник. У науковій літературі текст називають «Ізборник 1073 р.» або «Ізборник Святослава 1073 р.». [Словарь книжности и книжников

Древней Руси. Вып.1. (XI — первая половина XIV в. — Л., 1987. — С.194; Сводный каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI-XIII вв. — М., 1984. — С.36-40].

*****Давньоруські тексти зі словників, джерел і досліджень подаємо з відповідними спрощеннями, сучасними літерами, у дужках словники подають грецькі паралелі до перекладних текстів.

***** Оскільки у словниках посилення на джерела подаються в скороченій формі, далі їхню повну назву й рік руського перекладу подаємо у фігурних дужках.

Література

1. *Брайчевський М.Ю.* Літопис Аскольда. — Київ, 2001.
2. *Кифишин А.Г.* Древнее святилище Каменная Могила. Опыт дешифровки протошумерского архива XII-III тыс. до н.е. — Киев, 2001. — Т.1.
3. Влес-книга. — Лондон-Гаага, 1972.
4. *Дорошенко Д.І.* Огляд української історіографії. — Київ, 1996.
5. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Київ, 1993. — Т.3.
6. *Лихачев Д.С.* Великое наследие. 2-е изд., доп. — М., 1980.
7. *Шатира А.Л.* Историография с древнейших времен по XVIII век. — Л., 1982.
8. *Мильков В.В.* Осмысление истории в Древней Руси. — М., 1997.
9. *Горский В.С.* Философские идеи в культуре Киевской Руси. XI — начало XII в. — Киев, 1988.
10. *Громов М.Н.* История русской философской мысли // История философии: Запад-Россия-Восток (книга первая. Философия древности и средневековья). — М., 1995.
11. Повесть временных лет // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — Вып.1. (XI — первая половина XIV в.). — Л., 1987.
12. *Мельник А.* Погляди на історію та її закони в українській філософії XI-XVI ст. // Філософські обрії. — 2004. — №11.
13. *Дворецкий И.Х.* Древнегреческо-русский словарь. — М., 1958.
14. Етимологічний словник української мови. У семи томах. — Київ, 1985. — Т.2.
15. *Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В.* Краткий этимологический словарь русского языка. — М., 1961.
16. *Цыганенко Г.П.* Этимологический словарь русского языка. — Киев, 1989.
17. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. В 4 т. — М., 1986. — Т.2.
18. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 т. — Спб., 1863. — Т.1.
19. Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.): В 10 т. — М., 1991. — Т.IV.
20. Книга нарицаема Козьма Индикоплов. — М., 1997.
21. Словарь русского языка XI-XVII вв. — М., 1979. — Вып.6.
22. *Семенов В.* Древняя русская Пчела по пергаменному списку // Сборник Отделения русского языка и словесности АН. — 1893. — Т. 54.
23. Кюрила, грешнаго мниха, слов на Сбор Святых Отець 300 и 18, от Святых Книг указание о Христе, Сыне Божии, и похвала Отцем Святого Никейскаго Събор, в неделю преже Пянтикостия // Мельнікаў А.А. Кірыл, епыскап Тураўскі: Жыццё. Спадчына. Светапогляд. — Мн., 1997.
24. Синонима славеноросска // Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская. — Київ, 1964.
25. *Беринда П.* Лексікон славеноросскій и имен Тлькованіє // Лексикон словеноросскій Памви Беринди. — Киев, 1961.
26. Книга глаголема алфавит содержащая в себе толкование неудоборазумеваемых речей, иже обретаются во святых книгах словенскаго языка, иностранніми глаголаніи положені // Ковтун Л.С. Азбуковники XVI-XVII вв. (старшая разновидность). — Л., 1989.
27. Словарь в сборнике старца Вассиана Кошки // Ковтун Л.С. Лексикография в Московской

- Руси XVI — начала XVII в. — Л., 1975.
28. *Львов А.С.* Лексика «Повести временных лет». — М., 1975.
 29. Словарь древнерусского языка (XI-XIV вв.): В 10 т. — М., 2000. — Т. VI.
 30. Словарь русского языка XI-XVII вв. — М., 1989. — Вып. 15.
 31. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. В 3 т. — СПб., 1895. — Т. 2
 32. Словарь русского языка XI-XVII вв. — М., 1981. — Вып. 8.
 33. *Кайев А.А.* Русская литература. — М., 1958.
 34. Очерки истории исторической науки. — М., 1955. — Т. 1.
 35. *Еремин И.П.* Лекции по древней русской литературе. — Л., 1968.
 36. *Кусков В.В.* История древнерусской литературы. — М., 1989.
 37. *Грушевський М.* Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. — Київ, 1993. — Т. 2.
 38. *Греков Б.Д.* Киевская Русь. — М.-Л., 1939.
 39. *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. — М., 1941.
 40. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. В 3 т. — СПб., 1903. — Т. 3.
 41. *Дьяченко Г.* Полный церковно-славянский словарь. — М., 1993.
 42. *Данилевский И.Н.* Библия и Повесть временных лет (К проблеме интерпретации летописных текстов) // Отечественная история. — 1993. — № 1.

Надійшла до редакції 23.01.2006 р.